

Мирзо Мухаммад Хайдар Дуглот — Марказий Осиёнинг XVI асрдаги атокли муаррихи, адиби ва давлат арбоби бўлиб, машхур «Тарихи Рашидий» асарининг муаллифи сифатида тарих саҳифаларидан мустаҳкам ўрин олган. Адабиётда кўпинча Мирзо Хайдар исми билан аталади. Унинг ота аجدодлари XIV—XVI асрларда Мўғулистонда ҳукм сурган нуфузли дуглот амирларидан бўлиб, Чигатой хонлари томонидан инъом этилган имтиёзларга ва тархонлик унвонига эга бўлганлар, Кошгар вилоятининг ҳокимлиги ворисий тарзда уларнинг ихтиёрига топширилган эди.

Мирзо Хайдарнинг отаси Мухаммад Хусайн Мўғулистон хони Султон Махмудхон (1487—1503) билан яқин муносабатда бўлиб, 1493 йили унинг синглиси Хўб Нигор хоним (Юнусхоннинг кичик кизи)га уйлаган ва кўрагон (хон куёви) унвонини олиб, 1495 йили Ўратепа вилояти ҳокимлигага тайинланган. Шу билан бирга бир неча йил Тошкентда Султон Махмудхон ҳузурида яшаган ва Мирзо Хайдар бу шаҳарда хижрий 905 (1499 йил, август — 1500 йил, июл) йили таваллуд топган. Юнусхоннинг ўртанча кизи Кутлук Нигор хоним Захириддин Мухаммад Бобурнинг онаси эканлиги билан Мирзо Хайдар Бобурга қариндош бўла (ҳолавачча)дир.

1503 йили Султон Махмудхон Ахсида Шайбонийхон лашкари билан жангда мағлубиятга учрагач, Мухаммад Хусайн Ўратепани ташлаб Коратегинга, у ердан Кобулга Захириддин Мухаммад Бобур ҳузурига боради. 1506 йили Бобур Хуросонга кетган вақтида Мухаммад Хусайн ҳукуматни эгаллашга қасд қилган кишилар билан бирлашади. Аммо бу уриниш натижасиз чиқади. Бобур қайтиб келгач, гарчи гунохидан ўтган бўлса-да, Мухаммад Хусайн энди бу ерда туролмайди ва Фарғонага жўнайди. 1509 йили у Шайбонийхон буйруғи билан қатл этилади.

Отасини Шайбонийхон қатл этган вақтда 9 яшар бола — Мирзо Хайдар ўз мураббийси Мавлоно Мухаммад билан Бухорода, Убайдуллахон никоҳида бўлган опаси ҳузурида эди. Шайбонийхон уни ҳам қатл этиш учун Бухорога махфий одамлар юборади. Буни пайкаган мураббий Мавлоно Мухаммад турли хийлалар билан уларни қалғитиб, дарвеш қийимида болани шаҳардан олиб чиқиб кетади. Улар Бадахшонга, Мирзохон (1507—1521) олдига келадилар. Буни эшитган Бобур Мирзохонга хат ёзиб, унинг вилояти Шайбонийхон хавфидан эмин эмаслигини айтиб, болани Кобулга юборишни талаб қилади.

Мирзо Хайдар Кобулда 1509—1512 йилларда Бобур саройида истикомат килади. Ундан 17 яшар катта бўлган Бобур Мирзо Хайдарга оталарча гамхўрлик кўрсатади, тарбиялайди, билим, хунар ўргатади. Бобурнинг кўрсатган гамхўрлиги хакида Мирзо Хайдар ўз асарида чуқур миннатдорлик билдириб, бир неча бор эслаб ўтади. 1512 йили Мирзо Хайдарнинг амакиси, Мўғулистон хони Султон Саййидхон уни Бобурдан сўраб олади. Мирзо Хайдар аввал Андижонга, Саййидхон хузурига, сўнгра эса Саййидхон Кошгарда ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатгач, у билан бирга Кошгарга жўнайди ва то Саййидхон вафот этгунига қадар (1533) унинг хизматида бўлади. Саййидхон унга, «Тарихи Рашидий»да айтилганидек, «бутун лашкар ва давлат ишларини бошқаришда ва барча бошқа ишларда чексиз ишонч билдириб, барчасини топшириб қўйган». Хатто ўз ўгли Абдурашидни тарбия қилишни ҳам Саййидхон Мирзо Хайдарга ишонган эди. Хаётининг кўп қисми худди Бобурникидек тинимсиз сафарлар ва ҳарбий юришларда ўтганлигига қарамай, Мирзо Хайдар ўз даври учун юкори даражада билим олишга муваффақ бўлган эди. Чунончи Мирзо Хайдарнинг чуқур билимли, барча хунарлардан хабардор, юксак қобилиятли эканлигини Захириддин Мухаммад Бобур «Бобурнома»да қайд қилиб ўтган: «Отасини Шайбонийхон ўлтургандан сўнг Кобулга келиб менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туриб, сўнг ижозат тилаб Кошгарга (Султон Саййидхон) қошига борди... Бу тарихда (яъни, «Бобурнома» ёзилаётган 1525—1530 йиллар орасида) дейдурларким, тойиб бўлуб, яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зихгир — ҳар нимага илики часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошт қилиб эрди, иншоиси ҳам ёмон эрмас» («Бобурнома», Тошкент, 1960, 68-бет). Хақиқатан ҳам «Тарихи Рашидий»ни ўқир эканмиз, муаллиф Мирзо Хайдар ўзининг ҳаётий-фалсафий мулоҳазалари, ўз даври маънавий-маданий тушунчалари хакида сўзлаганида айтиб ўтгани — ўзи ўқиган олтимишдан ортиқ асарларни назарга олсак, айтиш мумкинки, тарихнависнинг билим доираси ўз даврининг юксак маърифатли, билимли кишилари қаторида бўлган. Чунончи мазкур асарлар мазмунига кўра, Мирзо Хайдар таниш бўлган қуйидаги соҳаларни санаб ўтиш мумкин: тарих, адабиёт ва шеърят назарияси (аруз, муаммо, иншо санъати), жугрофия, астрономия, тасаввуф, фикх, Ислом дини тарихи, фалсафа, араб грамматикаси ва хоказо. Асарда келтирилган Темурийлар, айникса, Алишер Навоий доирасидаги адабий-маънавий ҳаёт хақидаги маълумотлар эса мукамаллиги билан Мирзо Хайдарнинг ўзи ҳам шу давр илмий-маданий ва адабий анъаналари бўйича тарбия олганлигини билдиради. Султон Саййидхон хизматида эканлигида Мирзо Хайдар Бадахшон, Қофиристон, Тибет, Қашмирларга бир неча ҳарбий юришларни бошқарган. Султон Саййидхон 1533 йили вафот этди. Унинг ўгли Абдурашидхон тахтга ўтиргач, у дуглот амирларини давлат ишларидан четлата бошлади. Дастлаб у кўп йиллар давомида Султон Саййидхон қошида давлатнинг иккинчи шахси ҳисобланиб, улусбеги мансабини эгаллаб турган Мирзо Хайдарнинг амакиси Саййид Мухаммад Мирзони катл этди. Бу вақтда Тибетда ҳарбий юришда бўлган Мирзо Хайдар бундан воқиф бўлиб, Мўғулистонга қайтишга журъат қилолмай бир канча вақт Бадахшонда юрди, сўнг у ердан Лохурга, Бобурнинг ўгли Қомрон Мирзо хузурига, 1539 йили эса Аграга, Ҳумоюн хизматида борди, унинг Шерхон билан ҳарбий тўқнашувларида қатнашди. 1551 йили номаълум кишилар томонидан уюштирилган суиқасд натижасида ҳалок бўлди. Баъзи адабиётларда қайд этилишича (Ч. А. Сторийнинг форс адабиёти тарихига оид асарида) Мирзо Хайдарнинг «Жахоннома» номи туркий тилда назм билан битилган асари ҳам бор. Муаллиф туркий ва форсий тилларда шеърлар ёзганлиги «Тарихи

Рашидий» нинг ўзида келтирилган шеърӣ парчалардан ҳам кўринади ҳамда Мирзо Хайдарнинг Бобур айтганидек «таъби назми ҳам бўлганлиги»ни исботлайди.

«Тарихи Рашидий»га келсак, уни Мирзо Хайдар Кашмирда эканлигида 1541—1546 йиллар орасида ёзган. Асарнинг мукаддимасида айтилишича, уни ёзишдан мақсади Мўғулистон мамлакатининг 1347 йили тахтга ўтирган Туглук Темур давридан то муаллиф замонагача тўлиқ тарихини яратишдир. У айтади: «Мўғуллар ислом динини қабул қилгандан сўнгги давр ҳақида қичкинагина бўлса ҳам бир тарихий асар йўқ».

«Тарихи Рашидий» икки қисмдан иборат. Муаллиф уларни «дафтар» деб атади. Биринчи дафтарда Мўғулистон ва Қошғарда ҳукм сурган Чигатой хонлари тарихи улардан биринчи бўлиб ислом динини қабул қилган Туглук Темурхондан бошлаб то 1533 йили тахтга ўтирган Абдурашидхон тарихи изчил равишда ёритилган. Иккинчи дафтар 1541—1542 йилларда ёзилган. Унда тарихий воқеалар ва муаллифнинг ўз саргузашт-кечинмалари эсдаликлар жанрида баён этилган. Эсдаликлар XV аср охириларига оид воқеалардан бошланиб, 1542 йилгача, яъни Мирзо Хайдар Кашмирни забт этиб, шу ерда муқим туриб қолган вақтигача давом этади.

Асарнинг биринчи қисми иккинчисида тўрт йил кейин ёзилган. Муаллиф ўз эсдаликларини ёзар экан, кўп ҳолларда воқеабандлик тақозасида, ўтган даврлар тарихини эслаиб ўтишига тўғри келган. Бундай тафсилотлар давом этаверса, мақсадни ифодалаш қалқиб кетиши муқаррар эди. Шунинг учун муаллиф кўпинча эсдаликлар орасида «бу ҳақда биринчи дафтарда сўзлаймиз» дейиш билан қечқаниб, эсдаликларни давом эттираверди ва орадан бир қанча вақт ўтгач, ҳақиқатан ҳам биринчи дафтарни ёзиб, қарийб 200 йиллик Мўғулистон тарихини ёритади.

Асарнинг биринчи қисмини ёзишда Мирзо Хайдар Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгўшо» ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарларига таянган. Чунончи соҳибқирон Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда мустақил давлат барпо этиши, уни ташқи таъриқлардан ҳимоя этишда Мўғулистон хони Туглук Темур (1360 йиллар), кейинроқ эса асли дуглот амирларидан бўлиб, ҳокимиятни қўлга олган Қамариддинга қарши юришлари бутунлай «Зафарнома»дан олинади. Бундай ҳолларда муаллиф «Зафарномадан нақл», деб ўқувчини огоҳлантиради. Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгўшо»сидан олинган баъзи парчалар олдидан ҳам шундай огоҳлантириш берилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асари ҳам Мирзо Хайдар учун манба хизмати ўтаган.

Булардан ташқари, Мирзо Хайдар ёши юзларга бориб қолган одамлар, отасидан ўсишганлари, амақилари ва бошқа ишончли замондошларининг ҳикояларидан ҳам манба сифатида фойдаланади. Ўз даври тасаввуф намояндаларининг рисолалари, адабий асарлардан ҳам парчалар келтиради.

Аммо «Тарихи Рашидий»нинг иккинчи дафтарини ёзишда муаллиф асосан ўз эсдаликларига таянади, уларни қарчи айрим-айрим сарлавҳалар остида маълум воқеаларга бағишлаб ёзса ҳам, эсдаликлар услубини сақлайди. Бунда у бўласи ва тарбиячиси Бобурнинг «Бобурнома»сига тақлид қилади. Балки, айтиш мумкинки, «Бобурнома» Муҳаммад Хайдарнинг ҳам эсдалик услубида асар ёзишига тимсол-ўрнак бўлган. Бироқ Бобур ўз асарини ўзбек тилида ёзган бўлса, Мирзо Хайдар форсий тилда ёзади. Аммо асар матнида баъзи ўринларда келтирилган туркий парчалар муаллифнинг она тили туркий тил эканлигидан далолат беради.

«Тарихи Рашидий»ни чуқур ўрганиб, уни «Бобурнома» билан солиштирган В. В. Бартольд ёзган эди: «Мирзо Хайдарнинг асари кўп ҳолларда унинг ҳолавақчаси Бобурнинг

ёдномаларини эслатади. Унинг тарихий маълумотлари худди Бобурникидек хакконийлиги ва бетарафоналиги билан кўзга ташланади, жугрофий тавсифлар эса жойларни аниқ ва равшан тасвирлайди». Бартольд яна хулоса қилиб айтадики, гарчи «Тарихи Рашидий» майда тафсилотларнинг изчиллиги, воқеалар кечган саналарнинг аниқлиги борасида «Бобурнома»дан кейинда турса ҳам, бироқ унда Мўғулистон тарихига оид шундай маълумотлар келтириладики, уларни бошқа тарихий манбалардан топиб бўлмайди».

В. В. Бартольднинг фикрини давом эттириб айтadиган бўлсак, «Тарихи Рашидий»нинг маълумотлари, тадқиқотчилар аниқлаганидек, «Бобурнома»нинг бизгача етиб келмаган ёки ўз вақтида ёзилмай қолган айрим камбуд жойларини тўлатишга ҳам ёрдам беради. Ундан ташқари «Бобурнома»да баён қилинган воқеаларнинг жугрофий кенглиги Бобурнинг ўзи босиб ўтган жойлар — Мовароуннахр, Хуросон, Кобул, Бадахшон, Хиндистон доирасида ифодаланса, Мирзо Хайдар эсдаликларида бу ерлардан ташқари яна унинг ўзи юрган жойлар: Мўғулистон, Кошгар, Тибет, Кашмирлар тасвирланади. Бинобарин, ҳар икки асарни бир-бирига қиёслаб ўрганиш, улардаги тарихий маълумотлар доирасини кенгайтиради ва ҳар иккала асарнинг ҳам тарихий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарнинг «Тарихи Рашидий» деб аталганлигига Мирзо Хайдар уч сабабни кўрсатади:

1. Мўғулистон хони Туглук Темурни Исломга келтирган Шайх Аршадуддин номини абадийлаштирмоқ учун.
2. «Хак йўл», «Тўғри йўл» маъносини англатувчи «Рушд» сўзини таъкидламоқ учунки, Исломни қабул қилган Туглук Темур ўз тобеъларини ҳам шу йўлга бошлаган.
3. Асар ёзилаётган вақтда Мўғулистонда ҳукм суриб турган Абдурашидхон номини эслатмоқ учунки, гарчи у ўз тарбиячисига ёмонлик истагида бўлиб, дўстлик ваъдаларини унутган бўлса-да, унинг отаси Султон Саййидхоннинг муаллифга қилган яхшиликларини қадрлаш учун.

Мирзо Хайдар ўз асарида Марказий Осиёнинг ҳозирги Ўзбекистон, Қирғизистон, жануби-шарқий Қозоғистон ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудларига тўғри келадиган ўлкалар ҳақида ёзар экан, бу жойларда яшовчи ўзбек, қозоқ, уйғур, қалмоқ каби халқларнинг сиёсий, ҳўжалиқ соҳаларига, маданий ҳаёт ва бир-бирлари билан алоқаларига оид қўплаб маълумотлар келтиради. Тибет, Қашмир, Бадахшон ҳудуддарига бўлган ҳарбий юришларни ёритганида, бу мамлакатлар ҳақида ҳам тарихий, этнографик, жугрофий маълумотлар беради.

«Тарихи Рашидий»да булардан ташқари Ҳусайн Бойқаро, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийлар доирасидаги Хирот маданий-адабий муҳитига, Мовароуннаҳрда Улугбек, Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор давридаги илмий-маънавий ҳаётга оид, тасаввуф намояндalари ва уларнинг рисолаларига оид ишончли ва қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

«Тарихи Рашидий»нинг қўлёзма нусхалари бир мунча кенг тарқалган. Ундан Мирзо Хайдардан кейинроқ ёзилган Марказий Осиё, Шарқий Туркистон, Хиндистон тарихига оид асарларни барчасида фойдаланилган.

XVIII—XIX асрларда «Тарихи Рашидий» Мухаммад Содик Қошгарий ва Мухаммад Ниёз ибн Абдулғафурлар томонидан туркий тилига таржима қилинган.

Овруполиклардан бу асарга биринчи бор 1840 йилда В. Эрскин эътибор бериб, ундаги маълумотларни ўз асарига жалб этган. Ундан сўнг асардан Г. Эллиот фойдаланган. Шарқшунос С. Д. Росс 1895 йили «Тарихи Рашидий»ни инглиз тилига таржима қилиб,

нашр этди. Бу нашрга В. В. Бартольд каттагина такриз хам ёзган. Хуллас, «Тарихи Рашидий» маълумотлари ўзбек, козок, киргиз, калмок ва бошка Марказий Осиё халқларига, уларнинг ўтмишдаги алоқаларига, иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига, шу минтаканинг жугрофий шароитига оид тарихий тадқиқотларнинг деярли барчасидан фойдаланилиб келинмокда (Бу ҳақда тўларок маълумот учун: Мирзо Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашидий, «Фан» нашриёти, Тошкент. 1996, 710-719-бетларга қаралсин). Ўзбекистон ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институтида асарнинг рус тилига таржимаси бир неча форсий оригинал нусхалари асосида бажарилиб, илмий изоҳлари билан 1996 йилда нашрдан чиқарилди.

т.ф.д. А. Ўринбоев